

Anna Lebet-Minakowska

Muzeum Książąt Czartoryskich/Muzeum Narodowe w Krakowie

ORCID: 0000-0003-4991-0542

DZIEJE JUDAIKÓW ZE ZBIORÓW MUZEUM KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH W KONTEKŚCIE ICH MIGRACJI: PUŁAWY – PARYŻ – KRAKÓW

Posiadł najeźdnik przodków naszych ziemie,
Zatarłszy imię, chce zatrzeć i plemię,
Została tylko wśród losów srogości
Pamięć przeszłości.

Te to pamiątki dni niegdyś szczęśliwych,
Drogie ostatki dla umysłów tkliwych,
Niesiem ze łzami pod twe święte szczyty
Zbiór znakomity.

Tak w dawnych wiekach naród Izraela,
Ciężko gnębiony od nieprzyjaciela,
Przed zajadłością uchodząc pogańską,
Niósł arkę pańską.

J.U. Niemcewicz, *Puławy*¹.

Muzeum Książąt Czartoryskich, założone w Puławach w roku 1796, jest pierwszym, najstarszym muzeum w Polsce i jednym z najstarszych w Europie. Otwarcie muzeum datowane jest na rok 1801, gdy kolekcjonowane od kilku już lat zabytki znalazły swoje pomieszczenie w Świątyni Sybilli, kolekcja powstała jednak o wiele wcześniej. Budynek ten wzorowany na konstrukcji Świątyni Westy w Tivolii, jest owalną budowlą na planie centralnym z dekoracyjną kolumnadą i monumentalnym wejściem flankowanym dwoma posągami lwów, prezen-tem dla Izabeli Czartoryskiej od cara Aleksandra I. Budynek wzniesiony został w latach 1789–1801 według projektu Piotra Aignera, na skarpie wiślanej i jest dwupoziomowy, niższy poziom, częściowo wbudowany w skarpe, z osobnym wejściem od strony Wisły zawiera owalną salę otoczoną wewnętrzną kolumnadą. Na podtrzymujących strop filarach wisiały tarcze honorowe poświęcone

¹ J. U. Niemcewicz, *Puławy*, Pieśń I, 229–238; 247–258, dz. cyt., s. 22, 23.

wybitnym osobom, zwłaszcza wojownikom ze szlacheckich rodów, wewnątrz stały mosiężne fotele wyściełane purpurowym aksamitem, z oparciami zakończonymi głowami i protomami sfinksów, w miejscu tym odbywały się zapewne spotkania loży masońskiej. Małżonkowie, byli członkami różnych łóż masońskich, Izabela, od 1783 należała do loży kobiecej „Dobroczynność”, działającej w Warszawie, Adam Czartoryski od roku 1780 był członkiem loży „Świątynia Izis”, honorowym członkiem loży wolnomularskiej „Bouclier du Nord”, a w latach późniejszych „Kazimierz Wielki” i „Ciemności Rozproszone”².

Sala górna świątyni zawierała pamiątki po wybitnych Polakach, swoistego rodzaju relikwie, obejmujące należące do nich przedmioty, wyjęte z trumien fragmenty szat, także fragmenty kości pomieszczone w celowo do tego przygotowanych urnach, pełniących funkcje relikwiarzy. W latach 1801–1809 powstał drugi budynek muzealny, zaprojektowany także przez Piotra Aignera, w stylu neogotyku zwany Domem Gotyckim. Postawiony został na fundamentach zniszczonego przez wojska rosyjskie w roku 1794 barokowego pawilonu ogrodowego, co w tym przypadku i w intencji twórczyni zbiorów jest bardzo symptomatyczne, bowiem pierwsza tragedia zbiorów puławskich rozegrała się właśnie w tym roku. Rodzina Czartoryskich zaangażowana była w reformy Konstytucji 3 Maja³, która między innymi regulowała ustrój prawny, wprowadzała monarchię dziedziczną, przywracała niepodległość Rzeczypospolitej zarzucając protektorat rosyjski i uchwałała powstanie 100 tysięcznej polskiej armii do obrony granic. Adam Kazimierz Czartoryski był założycielem powstałego 10 maja 1791 roku Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej *Fiat Lux*, będącego *de facto* pierwszym polskim klubem parlamentarnym⁴. Konsekwencją zawiązanej w nocy z 18 na 19 maja 1792 w Targowicy Konfederacji magnackiej, spisku skierowanego przeciwko reformom Sejmu Czteroletniego i Konstytucji 3 maja, była zbrojna interwencja wojsk cesarskich 18 maja 1792 roku, w obronie wpływów rosyjskich. Zapoczątkowało to wojnę obronną znaną jako „wojna w obronie Konstytucji 3 maja”⁶.

² S. Małachowski-Łempicki, *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738–1821*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. XIV, Kraków 1930, s. 188.

³ *Konstytucja 3 maja*, rękopis w AGAD, https://agad.gov.pl/?page_id=1675 [dostęp: 19.06.2023]; *Konstytucja 3 Maja 1791* [reprint], Warszawa 2011.

⁴ A. Skalkowski, *Towarzystwo Przyjaciół Konstytucji 3 Maja*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, red. S. Bodniak, Z. 2, 1930, sygn. Cz 21649, s. 50 i nn.

⁵ Faktycznie jednak Konfederacji targowicka została zawiazana 27 kwietnia 1792 w Petersburgu, na polecenie i pod patronatem Katarzyny II Wielkiej, cesarzowej Rosji, która uważała się za gwarantkę ustroju Rzeczypospolitej, a tekst jej został zredagowany przez Wasilija Popowa.

⁶ A. Juszczyński, M. Krwawicz, *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. Polska sztuka wojenna w latach 1764–1793*, Zeszyt dziewiąty, Warszawa 1957; A. Wolański, *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, red. T. Rawski, Warszawa 1996.

W czasie działań wojennych Izabela i puławskie posiadłości po raz pierwszy odczuły mocno jej konsekwencje. Rodzina Czartoryskich opuściła Puławę i jesienią w roku 1792 przeniosła się do pałacu w Sieniawie, na terenie zaboru Austriackiego. Tutaj Czartoryska przyjmowała Tadeusza Kościuszkę, prowadziła działalność patriotyczną i hucznie 28 października 1792 obchodziła jego imieniny, wieńcząc go wieńcem z liści dębowych z drzewa zasadzonego, jak głosi tradycja, w Wysocku przez Jana III Sobieskiego, który zatrzymał się tu, w drodze powrotnej, po zwycięstwie pod Wiedniem. Te działania Izabeli wywołały późniejsze dociekania o udziale i roli Czartoryskich w insurekcji Kościuszkowskiej. Z pewnością rodzina miała w tym niemały udział, choćby poprzez lansowanie Tadeusza Kościuszki, na dyktatora powstania, powszechnie też znane były ich bliskie relacje.

Podczas działań wojennych wojska rosyjskie, całkowicie zniszczyły posiadłości Czartoryskich i ukochany park Izabeli urządzony w stylu romantycznym w Powązkach, splądrowały też Puławę. Gdy po klęsce powstania kościuszkowskiego i zdewastowaniu Puław Izabela wraz z mężem starała się o powrót do majątku⁷, dowiedziała się, że został na niego nałożony sekwestr⁸, który został zdjęty dopiero w roku 1795, po oddaniu na dwór cesarski, na służbę cesarzowej Katarzynie dwóch synów: Adama Jerzego i Konstantego.

Po powrocie do Puław Izabela w swoich zapiskach przedstawia smutny widok parku i pałacu:

Na środku dziedzińca wznosiła się dziwnego kształtu góra usypana z kawałków najrozmaitszych sprzętów, których zabrać nie mogąc Moskale potłukli, a moi ludzie na kupę zgarnęli. Głowy, ręce, nogi marmurowych posągów, kawałki porcelany, kryształów, obrazów, mozaik, zwierciadeł, mebli mahoniowych i hebanowych, rozbite klawicymbały, poszarpane książki, porżnięte w pasy malowidła – wszystko to razem leżało w gruzach⁹.

Julian Ursyn Niemcewicz w swoich pamiętnikach wspomina to tak:

(...) do sadzawki na środku dziedzińca zamkowego, wyłożonej ciosem, wylano beczki z winem i innymi napojami wycieczonymi z piwnicy, a żołdactwo, nie mogąc wszystkiego wypić, używało tu kąpeli, wyprawiając orgie i gwałcąc kobiety wiejskie. Wszystko poszło w ruinę. Nawet stare drzewa w parku poszłyby pod siekiery,

⁷ Izabela i Adam Czartoryscy początkowo wyjechali do Sieniawy, aby po jej opuszczeniu schronić się w Wiedniu, w rezydencji Izabeli Lubomirskiej, siostry Adama Kazimierza.

⁸ Sekwestr carski nie był równoznaczny z konfiskatą mienia, zapowiadał jedynie, że dobra mogą zostać przymusowo sprzedane w przyszłości. <https://wsjp.pl/haslo/podglad/17731/sekwestr/5218128/zajecie-majatku> [dostęp: 20.06.23].

⁹ G. Pauszer-Klonowska, *Pani na Puławach*, s. 190–191.

gdyby nie kurier poselstwa austriackiego, który powstrzymywał rozbewstwionych kozaków¹⁰.

Gdy Puławy po III rozbiorze znalazły się w granicach Austrii, Izabela powróciła do swojego majątku, 20 czerwca 1796 roku, znów opisując dramatyczne losy swojej kolekcji:

Rzadko w życiu miałam tak smutny widok. Miesiąc [księżyc] w pełni roztoczył swe światło, wjechawszy w czwororzędne lipy, serce mi się ścisnęło na wspomnienie wszystkich klęsk, rabunków, którym Puławy były podległe. Wjechawszy na podwórze cichość, samotność i milczenie zupełnie mnie naprzód przeraziły. Spojrzawszy na pałac bez drzwi i okien pustkami stojący, nie mogłam się od płaczu powstrzymać. Światło blade miesiąca na przestrzał widać było. Wsiadłszy z pojazdu spotkałam hajduka, na którego twarzy jeszcze przestach i biedę widać było. Ten ostrzegłszy burgrabiego otworzył mi pokój w oficynie, który wyreperowany na mój przyjazd, przecież miał okno i drzwi zamykane. Tam się ulokowałam z dziećmi i ze służą, a małą garderobkę przy tym pokoju ustąpiłam księdzu Koblańskiemu, który ze mną przyjechał. Łóżka ani materaca, ani kanapy w całych Puławach nie było. Spaliśmy na sianie, znużeni drogą, kontenci, że w domu¹¹.

Te tragiczne wydarzenia dobrze zapamiętała rodzina Czartoryskich i nauczona doświadczeniem, w latach późniejszych, podczas działań zbrojnych starała się chronić zabytki swojego muzeum ukrywając lub rozśrodkowując zbiory. Kolejne niepokoje, wojny i powstania narodowe wymuszały dyslokację zbiorów w celu ich ochrony. Dzięki tym działaniom znaczna ich część przetrwała do naszych czasów i może być dzisiaj eksponowana w reaktywowanym, najstarszym polskim muzeum¹². Dzieje ich migracji i remigracji są tak skomplikowane jak dzieje całej rodziny Czartoryskich.

Po powrocie do Puław Izabela zatroszczyła się o ocalałe i rozrastające się zbiory, umieszczając je, we wspomnianych wyżej, celowo do tego postawionych budynkach: Świątyni Sybilli i Domu Gotyckim. Kolejne lata upływały w Puławach, pomimo wojen napoleońskich, spokojnie. W tym czasie zagrożone były jedynie obiekty srebrne i złote, ustawą wprowadzoną przez Franciszka II

¹⁰ Na rozkaz generała Aleksandra Bibikowa splądrowano i zniszczono Puławy, co miało być zemstą za sprzyjanie Kościuszcze i bliskie relacje rodziny z przywódcą insurekcji. D. Wójcik-Górska, *Władztwo księżnej Izabeli*, Warszawa 1967, s. 150.

¹¹ I. Czartoryska, *Mémoires et petits diversés*, Biblioteka Czartoryskich, Ew XVII/986, s. 91.

¹² Zakupione w roku 2016 od rodziny Czartoryskich zbiory i budynki muzealne, były poddawane w kolejnych latach remontom. W roku 2019 otwarto ich ekspozycję w budynku Pałacu po jego renowacji, w 2021 zbiory Starożytności w budynku Arsenalu, a w roku 2023 otwarta do zwiedzania kolekcja w Klasztorze, dopełniła całości, zamykając w jedno trzy budynki połączone romantycznymi przewiązkami w Muzeum Książąt Czartoryskich.

Habsburga, dnia 20 sierpnia 1806 roku¹³, wprowadzającą podatek od przedmiotów srebrnych i złotych. Jeżeli właściciel chciał dalej posiadać przedmiot, musiał zapłacić jego równowartość w srebrze, wówczas wybijano na przedmiocie znak zwolnienia, tzw. „repunce” znaki kontrybucyjne, po czym wydawano go właścicielowi¹⁴. Wysokość podatku zależała od wagi wykupywanego obiektu, od złotego przedmiotu płacono 12 grajcarów za wagę 1 dukata, od srebrnych – 20 grajcarów od wagi 1 łuta. Dnia 1 kwietnia 1809 roku ukazała się kolejna ustawa cesarska: o wykupie złota i srebra z rąk obywateli, polegająca na przymusie sprzedaży państwu przedmiotów ze srebra i złota. Płacono za nie papierowym pieniądzem równowartości kruszcu, który miał być gwarantem kruszcowego depozytu. Oczywiście działania te miały na celu zebranie pieniędzy na prowadzoną wówczas przez Austrię wojnę z Napoleonem, faktycznie jednak były przymusową daniną, formą ograbienia mieszkańców zaboru austriackiego z kosztowności. Wówczas wiele wartościowych przedmiotów zniszczono, przetapiając je na sztaby srebrne i złote, używane jako rezerwy finansowe Austrii.

Obecnie w zbiorach Muzeum Książąt Czartoryskich znajduje się wiele srebrnych i złotych zabytków wykupionych wówczas przez właścicieli, Adama i Izabelę Czartoryskich. Jednym z nich jest srebrna, złożona, filigranowa oprawa na zwój Estery – Megilat Ester. Oprawa została zakupiona na przełomie XVIII i XIX wieku, niezwykle precyzyjnie wykonana, jest przykładem wysokiego kunsztu sztuki złotniczej. Na pojemnik w formie wydłużonego walca nałożone są dwie taśmy z filigranu, obwiedzione łańcuszkiem, złożone z pięciopłatkowych rozetek i liści. Filigranowe nasadki w formie kwiatów wielopłatkowych, zakończone są gruszkowatymi końcówkami. Ta część mieściła zwój Estery, przepisana ręcznie na koszerным pergaminie Księgę Biblijną w formie wąskiego, jednostajnego zwoju. Początek pergaminu, przyszyty był do metalowej listwy z siedmioma otworami, koniec uchwycony wewnątrz tulei, umożliwiając jego swobodne rozwijanie i zwijanie. Obecnie w kolekcji znajduje się wyłącznie oprawa bez tekstu, można więc domniemywać, że została sprzedana Izabeli, po wyjęciu ze środka koszerne zwoju, który uległ zniszczeniu, uszkodzeniu lub znalazł inne, może godniejsze pomieszczenie. Oprawa otwierana jest po odkręceniu bocznych, toczonych zakrętek. Na nakrętkach i wałku wybite są lwowskie punce kontrybucyjne z roku 1806–1807, co jest istotnym znakiem datującym, wskazującym na górną granicę czasu powstania obiektu, ale świadczy

¹³ Celem było zebranie pieniędzy na prowadzoną wojnę, zgodnie z zarządzeniem specjalnie powołana w tym celu komisja starała się ocechować wszystkie złote i srebrne przedmioty będące własnością obywateli, od których, zgodnie z ustawą, należało zapłacić podatek. Cechowanie tą repuncą rozpoczęło się od 1 września 1806 roku. Z dniem 22 lipca 1807 roku wprowadzono tzw. „znak zapasowy”, dla ocechowania wyrobów, które nowa ustawa zastała w sklepach.

¹⁴ L. Lepszy, *Przemysł złotniczy w Polsce*, Kraków 1933, s. 229.

także o tym, że obiekt został wykupiony przez właścicielkę, która tym sposobem uchroniła go przed konfiskatą. Domniemywać można, że oprawa Megilat Ester miała dla niej istotne znaczenie, znajdując poczesne miejsce w zbiorach muzealnych księżnej. Tzw. „repunce”, to wspomniane wyżej znaki kontrybucyjne wprowadzone w Krakowie i Lwowie przez cesarza Franciszka II, ustawą z dnia 20 sierpnia 1806 roku.

Kolejnym obiektem w zbiorach judaistycznych Muzeum Książąt Czartoryskich jest okrągły medal, znany powszechnie jako „szekel zgorzelecki” lub „fałszywy szekel”. Choć przypomina wyglądem monetę, nie jest nią ze względu na wykonanie, jest bowiem odlany, a nie bity stemplem. Na jego awersie umieszczony jest kielich o owalnej podstawie i przewężonym nodusie z płomieniami i oparami dymu, otacza go napis hebrajski: שקל ישראל – Szekel Israel, a na rewersie znajduje się drzewko oliwne otoczone napisem hebrajskim: ירושלים הקדושה – Święta Jerozolima. Na otoku umieszczone są równoległe żeberka, mające imitować karbowany rant. Medal ma na awersie wybity, zgodnie ze wspomnianą wyżej ustawą, znak kontrybucyjny dla przedmiotów średniej wielkości, tzw. „repuncę” z lat 1806–1807 wytłoczoną w urzędzie probierczym we Lwowie. Wskazuje to także na fakt wykupienia go przez właścicielkę, dla której musiał być istotnym zabytkiem w kolekcji. W górnej części medalion ma otwór pozwalający na jego zawieszenie. Prawdopodobnie noszony był jako pamiątka lub rodzaj „świętego medalika”. Co ciekawe przedmiotów takich jest w zbiorach polskich stosunkowo niewiele. Identyczny „szekel”, w podobnym czasie co w zbiorach Izabeli Czartoryskiej znalazł się w kolekcji Anny Jabłonowskiej¹⁵.

Kolejne niebezpieczeństwo nad Puławami i muzeum zawisło w roku 1830. Nauczona doświadczeniem lat poprzednich, pamiętna zniszczeń z czasów insurekcji kościuszkowskiej i „wojny o Konstytucję”, Izabela prawie natychmiast zarządziła ewakuację zbiorów z Puław. Muzeum zamknięto, a zabytki i książki, pod kierunkiem opiekunów zbiorów: Franciszka Gniewkowskiego¹⁶ i Franciszka Kozłowskiego pieczołowicie pakowano do skrzyń i zabezpieczano na rozmaite sposoby przygotowując do wywiezienia. Cześć zabezpieczono i zanim zostały

¹⁵ Anna Paulina Sapieha h. Lis (22.06.1728 – Wołpa, zm. 8.02.1800 lub 1801 – Siemiatyce, pochowana w Ostrogu), & Jan Kajetan ks. Jabłonowski z Jabłonowa h. Prus (III), ślub 15.10.1750, rodzice: Kazimierz Leon Karol Sapieha h. Lis & Karolina Teresa Pia ks. Radziwiłł h. Trąby, kolekcjonerka, mecenaska, znana z posiadanego „Gabinetu osobliwości” kolekcji minerałów, fauny i flory oraz rozmaitych zabytków. H. Mierzwinski, *Anna Paulina Sapieha*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. X, 1962–1964, s. 210.

¹⁶ Franciszek Gniewkowski został pochowany na cmentarzu we Włostowicach (ówczesna parafia Puław). Na jego epitafium umieszczony jest napis, którym był opisywany za życia: „Pierwszy tłumacz pamiątek. Zebranych w Sybilly a od fundatorki instalowanych roku 1806”. Cyt. za: G. Pauszer-Klonowska, *Pani na Puławach*, s. 236. <https://www.jozef.pulawy.pl/cmentarz/historia-cmentarza.htm> [dostęp: 17.07.2023].

wywiezione, ukryto na miejscu, zakopując je w podziemnej krypcie Świątyni Sybilli, piwnicach i grotach na terenie parku i posiadłości w Puławach. Gdy Adam Jerzy Czartoryski zaangażował się w działalność podczas Powstania Listopadowego, początkowo zostając prezesem Rządu Tymczasowego, a następnie Rządu Narodowego, wiadomym było, że działania wojenne nie ominą Puław. W lutym 1831 doszło do walk pod Puławami, które pomimo początkowego zwycięstwa wojsk powstańczych zostały zdobyte. Po niszczącym ostrzale pałacu przez wojska rosyjskie pod dowództwem Adama Wirtemberskiego, syna Marii Wirtemberskiej i wnuka Izabeli, mieszkańcy pałacu zagrożeni bombardowaniem w nocy z 5 na 6 marca 1831 ratowali się ucieczką. Blisko 90-letnia Izabela Czartoryska, pomimo początkowej odmowy opuszczenia majątku, uciekała z niego pieszo wraz z córkami: Marią Wirtemberską i Cecylią Beydale do Góry Puławskiej na lewym brzegu Wisły, udając się do majątku Marii w Wysocku znajdującym się w zaborze austriackim.

Przebrane powstanie zakończyło definitywnie działalność muzeum w Puławach, które podobnie jak inne majątki Czartoryskich znajdujące się w zaborze rosyjskim, zostały skonfiskowane¹⁷.

Pomimo ucieczki rodziny z Puław, akcja ewakuacyjna trwała nadal dzięki zaangażowaniu i pomocy oddanych sprawie ratowania zbiorów osób¹⁸. Pamiętniki i źródła archiwalne wymieniają tu działalność: Karola Druziewicza¹⁹, księdza Wincentego Pieńkowskiego²⁰ proboszcza w Kurowie, dr Mazurkiewicza w Kraśniku,

¹⁷ Konfiskata nastąpiła, pomimo zabezpieczenia majątku przez Adama Czartoryskiego, który uczynił żonę Annę Z Sapiehów Czartoryską i dzieci poczęte w tym małżeństwie jedynymi właścicielami dóbr ziemskich, w tym klucza sieniawskiego. P. Sieniawski, *Znaczenie dóbr sieniawskich dla Czartoryskich w emigracyjnych realiach popowstaniowych*, „Teka Komisji Historii OL PAN” 2011, VIII, 199–208, s. 199.

¹⁸ Z. Żygulski, *Dzieje zbiorów Puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009, s. 266; M. Kukiel, *Banicja księcia Adama Czartoryskiego i katastrofa Puław*, Lwów 1930; K. Buczek, *Z przeszłości Biblioteki i Muzeum XX. Czartoryskich*, „Przegląd Biblioteczny” 1936, t. X, s. 181; K. Buczek, *Biblioteka puławska w czasie walk powstania listopadowego*, „Silva Rerum” 1930, t. V, s. 155–170, Pamiętniki Karola Druziewicza Bibl. Czart. rkps XVIII/1365.

¹⁹ Karol Druziewicz (1800 – Dłużek k. Międzyborza – 20 XII 1879 – Sieniawa), mieszczanin miasta Międzyboża, kancelista ks. Adama Czartoryskiego, z czasem bibliotekarz, i opiekun zbiorów biblioteki Czartoryskich w Puławach. Po upadku powstania, na polecenie ks. Anny Sapieżyny zaangażował się, ze znacznym powodzeniem, w ratowanie rozproszonych zbiorów bibliotecznych i muzealnych majątku Czartoryskich. Po roku 1833, gdy na trop jego działań na terenie Księstwa Kongresowego wpadli Rosjanie, ratował się ucieczką do Sieniawy, gdzie nadal sprawował opiekę nad biblioteką, po przeniesieniu zbiorów do Krakowa nadal pełnił funkcję zaufanego kancelisty, dorywczo zajmując się odzyskiwaniem zbiorów znajdujących się jeszcze na terenie zaboru rosyjskiego. K. Buczek, *Druziewicz Karol (1800–1879)*, PSB, t. 5, s. 401.

²⁰ Wincenty a Paulo Pieńkowski, (19 lipca 1786 – 21 listopada 1863), proboszcz parafii w Kurowie w latach 1823–1853 r., od roku 1853 do 1863 biskup diecezjalny lubelski członek Rady Stanu Królestwa Kongresowego.

niejakiego Łapczyńskiego ze wsi koło Karczmisk i fornała Błażka oraz pomagającą w przeprawie przez granicę, żydowską rodzinę Tajtelbaumów (Teitelbaumów) z Sieniawy²¹. Jednym z pierwszych miejsc, gdzie przewieziono część zbiorów był klasztor Reformatów w Kazimierzu nad Wisłą²². Wszelkie działania mające na celu ochronę zbiorów przed rosyjskim rabunkiem objęte były ścisłą tajemnicą, a rozśrodkowywano je tam, gdzie było sprzyjające i w miarę bezpieczne miejsce do ich przechowywania: w kościele św. Józefa we Włostowicach i Kurowie, u krewnych i zaprzyjaźnionych rodzin. W pałacach w Podzamczu i Kurowie skorzystano z gościnnego przyjęcia rodziny Zamoyskich, podobnie w Warszawie. Zabytki ze zbiorów Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego ukryte podczas działań powstańczych we wspomnianych podziemiach Świątyni, grotach i zakopane na terenie parku w Puławach, po zakończeniu działań wojskowych przewieziono do Zamku w Krasiczynie, posiadłości spowinowaconego z Czartoryskimi Leona Sapiehy²³. Były to jednak tylko lokalizacje czasowe, które nie zapewniały bezpieczeństwa zabytkom, które w każdej chwili mogły zostać odkryte i zarekwirowane przez Rosjan. Zwłaszcza obawiano się odkrycia kryjówki w Klasztorze Reformatów w Kazimierzu, skąd w roku 1832 wywieziono znaczną ilość zabytków do pałacu Zofii Zamoyskiej w Klemensowie, która udzieliła im schronienia. Stamtąd potajemnie przemycano je przez Majdan Sieniawski do Sieniawy²⁴, korzystając z wspomnianej już pomocy żydowskiej rodziny Tajtelbaumów.

P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000; <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bpieu.html> [dostęp: 17.07.2023].

²¹ Znanym przedstawicielem rodziny Tajtelbaumów z Sieniawy był Mosze Tajtelbaum (Teitelbaum), (1754 Przemyśl –1841 Ujhely), talmudysta, cadyk, syn sławnego rabiego Cwi Hirsza ze Zborowa, twórca dynastii i dworu chasydzkiego, znany z leczenia błogosławieństwami, twórca amuletów, autor licznych kazań i komentarzy. W latach 1788–1808 rabin w Sieniawie, gdzie objął stanowisko po zmarłym teściu. Z. Borzymińska, P. Fijałkowski, *Tajtelbaum Mosze z Ohel*, w: *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 684–685.

²² <https://franciszkanie-ofm-kazimierz.pl/sanktuarium-kazimierskie/> [dostęp 17.07.2023].

²³ Anna Zofia ks. Sapieha-Kodeńska h. Lis (17 października 1799 – Saint-Germain-en-Laye – 24 grudnia 1864 Montpellier, pochowana Sieniawa, krypta XX. Czartoryskich), 29 września 1817 wyszła w Radzyniu za mąż za Adama Jerzego Czartoryskiego, z którym miała czwórkę dzieci: Witolda (6 czerwca 1824 – 14 listopada 1865), Leona (1825–1821), Władysława (3 lipca 1828 – 23 czerwca 1894), późniejszego twórcę Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie i Izabellę Elżbietę (14 grudnia 1830 – 18 marca 1899), od 1875 żonę Jana Kantego Działyńskiego, właściciela Kórnika. M. Kukiel, *Czartoryska Anna z Sapiehow*, PSB, t. 4, s. 240–241.

²⁴ Anna Czartoryska wraz z matką starając się pozyskać przychyłność władz austriackich w ratowaniu dóbr puławskich w roku 1833, w towarzystwie prawników Kacpra J. Podgórskiego i Klemensa E. Raczynskiego spotkały się z gubernatorem Franzem Kriegerem we Lwowie, dzięki jego protekcji udało się ułatwić i zabezpieczyć przewożone przez granicę austriacką puławskie zbiory. J. Pezda, *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003, s. 58 inn.

Prawdopodobnie w tym czasie w zbiorach Czartoryskich znalazł się żydowski czepiec kobiecy, pochodzący właśnie, jak podają inwentarze muzealne z Majdanu Sieniawskiego²⁵. Być może pierwotnie był on właśnie w posiadaniu kobiety ze wspomnianej rodziny. Ponieważ Rosjanie usilnie starali się trafić na ślad legendarne-go księgozbioru biblioteki puławskiej, część księgozbioru ukryto w pałacu Zamoyskich w Klemensowie, gdzie wklejono w księgi ekslibrisy biblioteki Zamoyskich, mistyfikując ich przynależność i pochodzenie, dopiero tak zaopatrzone przewożono do Zamku Działyńskich w Kórniku i do Sieniawy²⁶. Mimo że znajdująca się, niedaleko, bo 15 km od granicy zaboru rosyjskiego z austriackim, Sieniawa wydawała się najkorzystniejszym miejscem do osiedlenia się po stracie dóbr puławskich, rodzina zaniechała tego, udając się na emigrację w dalsze części Europy.

Adam Jerzy Czartoryski uciekając po upadku powstania z Królestwa Kongresowego przez zabór austriacki, udał się do Drezna, do domu swojego młodszego brata Konstantego Czartoryskiego, gdzie też ewakuowano część cenniejszych zbiorów puławskich. Z Drezna Adam wyjechał do Londynu, obawiając się porwania przez najemników carskich²⁷ i ewentualnych restrykcji, które mogłyby dotknąć rodzinę, która udzieliła mu schronienia²⁸, aby w roku 1833 na stałe osiąść w Paryżu. W roku 1843 nabył pochodzący z I poł. XVII wieku budynek, którego pierwszym właścicielem był Jean-Baptiste Lambert, sekretarz króla Ludwika XIII. Tradycja rodzinna głosi, że zakupem zainteresował go Fryderyk Chopin, mocno podupadła rezydencja wówczas należała do rodu Dupin, z którego wywodziła się George Sand, wielka miłość kompozytora. Wystawiony na sprzedaż budynek, który niegdyś był dość wystawną rezydencją na wyspie św. Ludwika, w czasie gdy nabywał go Adam Czartoryski był częściową ruiną i wymagał szczególnego remontu²⁹. Bardziej prawdopodobne

²⁵ Muzeum Książąt Czartoryskich, Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK. XIII-2478.

²⁶ K. Buczek, *Biblioteka puławska w czasie walk powstania listopadowego*, „Silva Rerum” 1930, t. V, s. 155–170.

²⁷ Matka Anny Czartoryskiej, żony Adama, księżna Anna Sapieżyna, wielokrotnie przestrzegała go w listach wysyłanych 1, 2 i 8 października 1831 roku, aby nie pozostawał zbyt blisko granicy Rosyjskiej, gdyż grozi mu porwanie: „Nie wolno wam popełnić takiej nierozwagi, jak pozostawania na pograniczu z narażeniem na porwanie. Zaklinam was, nie lekceważcie mego ostrzeżenia; osoby, mające oceny położenia, dają wam tę przestrożę”. Archiwum Domowe XX Czartoryskich, listy Ks. Anny Sapieżyny do ks. Anny Czartoryskiej, Vars. 1 oct., 2 oct., 8 oct. 1831; Przestroga miała niewątpliwie związek z ukazami cesarza Mikołaja I o z dnia 16 września 1831 w którym nakazywał natychmiastowe aresztowanie Czartoryskiego i Lelewela. M. Kukiel, *Banicja księcia Adama Czartoryskiego i katastrofa Puław*, „Kwartalnik Historyczny”, 44 (1930), s. 89–108, s. 89.

²⁸ Za udział w postaniu car Mikołaj I skazał go zaocznie na karę śmierci poprzez ścięcie toporem. M. Kukiel, *Adam Czartoryski*, PSB t. 4, s. 264–266.

²⁹ Pałac został w roku 1640 zaprojektowany przez znanego architekta Louis Le Vau dla bankiera Jeana-Baptiste’a Lamberta, zbudowano go w latach 1655–1656 na paryskiej wyspie św. Ludwika przy rue Saint-Louis-en-l’Île.

wyduje się jednak, że to obrotna i gospodarna żona Adama, Anna z Sapiehów Czartoryska, szukająca dla rodziny stosownej rezydencji, zainteresowała się zakupem pałacu na wyspie, zaś pośredniczył w tym Wojciech Grzymała, finansista i przyjaciel Fryderyka Chopina³⁰. Budynek – pomimo zniszczenia – był z pewnością wart nabycia choćby dla wspaniałych fresków, budynek słynął w Paryżu z pięknych wnętrz, zwłaszcza wspomnianych malowideł Le Bruna zdobiących salę balową, od przedstawionej na jej ścianach i suficie mitycznych Prac Herkulesa zwaną „Salą Herkulesa”.

Po odnowieniu dekoracji malarskich przez Eugeniusza Delacroix do budynku zaczęto przewozić zabytki ukryte przed grabieżą po powstaniu listopadowym, a pochodzące ze Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego w Puławach. Do Paryża przetransportowano też obiekty ukryte pierwotnie w pałacu Sapiehów w Krasiecznie, po jego pożarze w 1852 roku, który wybuchł podczas wesela po ślubie wnuka Anny Sapieżyny Czartoryskiej, Adama Sapiehy z Jadwigą Sanguszką-Kowelską³¹, aby nie pozostały w opuszczonym pałacu³². Przywiezione z Polski zabytki układano w gablotach i rozwieszono na ścianach, jako wystrój wnętrza³³, a niektóre, jak czytamy w *Collection Czartoryski Catalogue*, używano jako wyposażenie stołu³⁴, być może jako *surtout de table*³⁵.

Wspomniane pojemniki na wonności wpisane zostały do katalogu pod nazwą „argenteria” – srebro stołowe, być może były, zgodnie z ich funkcją wypełniane wonnymi ziołami lub korzeniami i stawiane na stole jako pachnidła. Wspomniana ażurowa, czworoboczna wieżyczka powstała na terenach Rzeczypospolitej na przełomie XVIII i XIX wieku, z faktu, że na balustradzie i chorągiewce ma wybitą celną importową puncę francuską z lat 1864–1893, i wpisana została do katalogu przedmiotów znajdujących się w Hôtel Lambert, co odpowiada okresowi dyslokacji zbiorów, wnioskować można iż odbyła długą drogę z Puław lub

³⁰ Pewien wkład miał tutaj też Eugeniusz Delacroix, któremu intratną propozycję kupna sąsiadującego z jego Hôtel de Pimodan pałacu, proponował Boissard de Boisdénier.

³¹ Adam Stanisław ks. Sapieha-Kodeński z Krasieczyna h. Lis (4 XII 1828 – Warszawa – 20 VII 1903 – Bad Reichenhall) & Jadwiga Klementyna ks. Sanguszkówna h. Pogoń Litewska (1830–1918), ślub w Krakowie 22 IV 1852. – Stefan Kieniewicz, *Sapieha Adam*, PSB, t. 34, s. 534–539.

³² Adam Zamoyski, *Cz. II: Paryż*, w: „Muzeum Czartoryskich. Historia i Zbiory”, MNK, Kraków 1998, s. 94–147, s. 104.

³³ Adam Zamoyski, *Cz. II: Paryż*, dz. cyt., s. 105.

³⁴ Pojemniki na wonności: nr inw. MNK XIII-3 i MNK XIII-1161, *Collection Czartoryski Catalogue*, 1867, s. 27.

³⁵ *Surtout de table* (fr. *Surtout-de-table* – środek stołu), rodzaj dekoracji umieszczany na środku stołu jadalnego, zazwyczaj na lustrzanej taflii w formie niskiej patery, na której stawiano figurki, czasem układane w scenki rodzajowe, bibeloty lub drobne metaloplastyczne przedmioty, mające wypełnić środek stołu, będąc tematem do rozmów, manifestacją bogactwa lub poglądów właściciela lub źródłem artystycznych przeżyć biesiadników.

Sieniawy do Paryża. Podobny los spotkał inną besaminę w formie owocu osadzonego na wysokiej nóżce-lodydze, przedmiot wykonany również na ziemiach polskich ok. 2. poł. XVIII wieku. Obiekt nie posiada repunc wwozowych francuskich, ale ujęty został w katalogu zbiorów Hotelu Lambert w Paryżu. Podobna historia dotyczy kolejnego przedmiotu żydowskiego, srebrnego pojemnika na amulety Żydów sefardyjskich. Pierwotnie bogato zdobiona koralami i filigranem złożona tuleja mieściła w swoim wnętrzu spisane na koszmernym pergaminie cytaty z Tory. Do futerału w części górnej, przez taśmowate uchwyty przeciągnięty jest długi łańcuch umożliwiający noszenie go przez właściciela na szyi. Oprawa jest zapewne dziełem złotnika bliskowschodniego, być może pochodzi z Jemenu i powstała w XVIII lub na początku wieku XIX. Na oprawie przybity jest stempel wwozowy francuski z lat 1864–1893.

Po tym czasie, gdy Hôtel Lambert został odrestaurowany i udekorowany zbiorami sztuki, niedługo Czartoryscy cieszyli się spokojem, żyjąc w poczuciu bezpieczeństwa. Wkrótce pojawiło się kolejne niebezpieczeństwo, 19 lipca 1870 roku cesarz Francuzów Napoleon III wypowiedział wojnę Prusom³⁶. Już pierwsze starcia z formacjami pruskimi były dla armii francuskiej niekorzystne, po przegranej bitwie w dniu 6 sierpnia pod Spicheren i odwrotem na linie Mozeli, 10 sierpnia rozpoczęto przygotowania do obrony Paryża³⁷. Po przegranej bitwie pod Sedanem³⁸ zdobycie Paryża wydawało się być nieuchronnym następstwem i było jedynie kwestią czasu. Oblężenia Paryża przez wojska pruskie od 19 września 1870 – 28 stycznia 1871 roku zakończyło się kapitulacją miasta. Działania wojenne, a zwłaszcza ostrzał artyleryjski, były zagrożeniem dla infrastruktury, zniszczyły część budynków miasta, zginęła znaczna liczba ludności. Konsekwencjami rosnącego niezadowolenia z zawartego przez Francję upokarzającego pokoju oraz rosnących nastrojów rewolucyjnych był wybuch powstania w Paryżu, w nocy z 17 na 18 marca 1871 roku³⁹. W mieście zapanował chaos i terror, dewastowano i palono domy oraz budynki użyteczno-

³⁶ Wojna francusko-pruska, konflikt zbrojny: od 19 lipca 1870 do 10 maja 1871 pomiędzy II Cesarstwem Francuskim a Królestwem Prus, wspieranym przez inne kraje niemieckie wykazujące tendencje zjednoczeniowe.

³⁷ Oblężenie Paryża od 19 września 1870 do 28 stycznia 1871, podczas wojny francusko-pruskiej. Zakończyło się kapitulacją Paryża, proklamacją Cesarstwa Niemieckiego, następstwem był wybuch powstania zwanego Komuną Paryską.

³⁸ Bitwa pod Sedanem w dniach 1–2 i 2 września 1870 roku podczas wojny francusko-pruskiej została odnotowana przez Edgara Vincenta D'Abernon jako jedna z 18 bitew decydujących o losach świata. Zakończyła się kapitulacją cesarza Napoleona III zwycięstwem Prus i ich sojuszników.

³⁹ Komuna Paryska (fr. Commune de Paris) – „ostatnia rewolucja romantyczna”, która ogarnęła Paryż od 18 marca do 28 maja 1871 roku, popierana przez znaczną część Wielkiej Emigracji, krwawo stłumiona.

ści publicznej, a komunardzi, wśród których było sporo polskich emigrantów⁴⁰, zajęli Hôtel Lambert.

Wszystkie te wydarzenia polityczne przekonały Czartoryskich do konieczności kolejnej przeprowadzki i zmiany miejsca przechowywania cennej kolekcji. Wybór padł na Kraków, który wydawał się być wówczas najspokojniejszym i najbezpieczniejszym miejscem na ziemiach polskich. Władysław Czartoryski, syn Adama Jerzego, a wnuk Izabeli, twórczyni muzeum puławskiego, zdecydował o przeprowadzce i przeniesieniu, po raz kolejny, zbiorów na ziemie polskie, do Krakowa.

Od lat 60. XIX wieku, w cesarstwie austriackim widoczne były już znaczne przemiany polityczne, w 1866 roku Kraków uzyskał autonomię, powołano samorząd, a w wyniku wyborów wyłoniono radę miejską i prezydenta, którym został lekarz, rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesor Józef Dietl. W kolejnych latach zaczęła się rozwijać oświata, powstawać liczne organizacje i stowarzyszenia o charakterze edukacyjnym i kulturalnym, w szkołach i urzędach zaczęto na nowo posługiwać się językiem polskim, pojawiła się niezależna prasa w ojczystym języku, na Uniwersytecie Jagiellońskim otwarto katedrę historii polski, a na wszystkich wydziałach językiem wykładowym znów stał się język polski. W tym czasie w Krakowie zamieszkał Apollo Korzeniowski i rodzina Kossaków, poeta Adam Asnyk, zaś lekarz Adrian Baraniecki zorganizował „Wyższe Kursy dla Kobiet” dając początek powstaniu tzw. „Warsztatów Krakowskich”, ofiarowane przez niego miastu prywatne zbiory dały początek Muzeum Techniczno-Przemysłowemu.

Ten znaczny i zdecydowany rozwój swobód spowodował, że wybór Władysława Czartoryskiego szukającego nowego, bezpiecznego miejsca dla siebie, rodziny i zbiorów właśnie padł na Kraków, zwłaszcza że w roku 1874 samorząd miejski zdecydował się udostępnić księciu, co prawda mocno podupadłe, ale nadal zdadne budynki miejskiego Arsenału wraz z basztami Stolarską i Ciesielską, będące przedłużeniem murów miejskich przylegających do bramy Floriańskiej, na pomieszczenie zbiorów. Pod koniec lat 70. XIX wieku książę Władysław kupił trzy narożne kamienice przy ul. św. Jana i Pijarskiej oraz budynek kolegium pijarskiego⁴¹, zwany w latach późniejszych „Klasztorkiem”, przebudowując je

⁴⁰ Wspomnieć tu należy działalność gen. Jarosława Dąbrowskiego (1 lub 13.11.1836 Żytomierz – 23.05.1871 Paryż, pochowany na Cmentarzu Père-Lachaise), dowódca obrony Paryża, gen. Walerego Wróblewskiego (27.12.1836 Żołudek – 5.08.1908 Ouarville), mjr Ernesta Lipowskiego, Augusta Okołowicza (17.07.1838 Vierzon – 5.09.1891 Couilly-Pont-aux-Dame) i jego braci: Karola i Ferdynanda, kapitana Władysława Rożałowski adiutant gen. Dąbrowskiego i ppłk Maksymiliana Rogowskiego dowódcy fortu Ivry. Florian Trawiński (17.10.1850 Wyrazów – 7.02.1906 Paryż), któremu Luwr zawdzięcza ocalenie, był komisarzem resortu kultury i sztuki przy Komunie Paryskiej.

⁴¹ Zakon Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych (*Ordo Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum*), założony w Rzymie przez św. Józefa Kalasantego w roku 1597, zatwierdzony przez papieża Grzegorza XV w 1621 roku. Naczelną

w latach 1879–1901, w jeden kompleks. Poszczególne budynki połączono przesuconymi nad ulicami krytymi mostkami, dla których inspiracją był wenecki „Most Westchnień”. W roku 1876 otwarto ekspozycję muzealną w budynku Klasztorza, w Arsenale miejsce swoje znalazła Biblioteka Czartoryskich, Pałac na skrzyżowaniu ulicy św. Jana i Pijarskiej służył celom mieszkalnym. Do dnia dzisiejszego nad wejściem do budynku Klasztorza znajduje się wmurowana tablica z napisem informującym o powstaniu w tym miejscu muzeum. Władysławowi Czartoryskiemu bardzo odpowiadała obecna lokalizacja muzeum, bowiem zakładał, że będzie ono miejscem studyjnym dla profesorów i studentów mieszczącej się w sąsiedztwie Akademii Sztuk Pięknych, która wówczas, pod dyktando Jana Matejki nosiła nazwę Szkoły Sztuk Pięknych⁴².

1 grudnia 1876 roku nastąpiło oficjalne otwarcie dla publiczności biblioteki i kilku sal muzealnych, Zbiorów Czartoryskich. Właściwe otwarcie i powstanie Muzeum Czartoryskich datuje się dopiero na rok 1880. Wspomniane wyżej przedmioty wróciły z dalekiej tułaczki do Krakowa i znalazły swoje miejsce w budynkach Muzeum, świadczy o tym zewidencjonowanie ich w założonym w roku 1880 inwentarzu zabytków jako fizycznie znajdujących się w zbiorach Muzeum Książąt Czartoryskich i wpisane do Katalogu zbiorów⁴³.

Aby zapewnić finanse na utrzymanie Muzeum i Biblioteki Czartoryskich, w roku 1897 utworzono ordynację sieniawską, złożoną z dóbr Czartoryskich znajdujących się na terenie zaboru austriackiego, niepodlegające konfiskacie wskutek działalności politycznej Adama Jerzego. Utworzenie ordynacji miało na celu utrzymaniu w całości ocalałych dóbr, zapobieżeniu ich podziałowi czy rozdrobnieniu w przypadku dziedziczenia. Ordynacja miała być swoistego rodzaju

zasadą w regule zakonu zakonu jest Pietas et Litterae, czyli Pobożność i Nauka, potwierdzone złożonym ślubem (obok czystości, ubóstwa i posłuszeństwa) – „bezinteresownej troski o nauczanie i wychowanie dzieci i młodzieży”. Od słów „Scholae Piae” zwany był w Polsce potocznie Pijarami. Zakonnicy prowadzili w Europie szkoły średnie zwane kolegiami. Klasztor, kościół i kolegium Pijarów w Krakowie przy ul. św. Jana (i obecnie Pijarów) powstał za sprawą Hieronima Lubomirskiego, który nabył i podarował im nieruchomości i plac przy murach miejskich, a tym miejscu powstało założone przez nich w 1663 kolegium, a w latach późniejszych kościół. Budynek Collegium Novum zwany „Klasztorzem” zakupiony w 1876 roku przez Władysława Czartoryskiego, od Austriackiego Funduszu Religijnego, jest autorstwa Franciszka Placidiego, przebudowywanego w latach 1759–1760 fasadę kościoła Pijarów. – J. Lepiarczyk, *Dzieje budowy Muzeum Czartoryskich w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1953, s. 179–216, s. 188.

⁴² Akademia powstała w roku 1818, jako Oddział Literatury Wydziału Filozoficznego UJ, w 1826 została oddzielona i wyodrębniona jako samodzielny instytut, aby w roku 1833 po odłączeniu od UJ stracić charakter wyższej uczelni, aby w roku 1873 przejść swój renesans pod zarządem Jana Matejki, jako Szkoła Sztuk Pięknych.

⁴³ L. Bentkowski, A. Smoleński, S.S. Komornicki, „I. Katalog [przedmiotów] muzealnych różnych w zbiorach XX. Czartoryskich” Nr 1-1694, „Przemysł artystyczny”, 1880–1926, Muzeum i Biblioteka w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich Rkps 12773.

fundacją, gwarantująca stały dochód na potrzeby obu instytucji. Pomysł utworzenia ordynacji był dużo wcześniejszy, zagwarantowany testamentem Władysława Czarotoryskiego, ale dopiero Adamowi Ludwikowi, który był także pierwszym ordynatem, udało się doprowadzić do jej powstania i zatwierdzenia przez rząd Austro-Węgier w 1897 roku⁴⁴. Wszelkie działania na rzecz zachowania zbiorów umocniły prestiż i wydawały się być gwarantem bezpieczeństwa zbiorów znajdujących się w Krakowie.

Otwarte w całości po remontach w roku 1880 Muzeum w kolejnych latach cieszyło się względnym spokojem. Rok 1914 przyniósł kolejne niepokoje, po wybuchu wojny, zwłaszcza po wypowiedzeniu wojny przez Austro-Węgry Rosji, obawiano się ewentualnego wkroczenia Rosji do Krakowa, nad Muzeum znów zawisło widmo konfiskaty. Taka konsekwencja działań wojennych, mogłaby być też niebezpieczna dla całej rodziny Czarotoryskich, Ordynat, książę Adam Ludwik Czarotoryski został powołany do austriackiego wojska, w Krakowie została osamotniona rodzina. Wobec takiej ewentualności, Maria Ludwika z Krasieńskich Czarotoryska, żona Adama Ludwika podjęła decyzję o zabezpieczeniu najcenniejszych obiektów muzealnych, sama zdecydowała się wyjechać do Dreżna, które wydawało się być wówczas najbezpieczniejszym miejscem, zabierając ze sobą najcenniejsze obiekty ze zbiorów krakowskiego Muzeum, które złożyła w tymczasowy depozyt do Gemaeldegalerie w Dreźnie.

19 grudnia 1914 roku podpisana została umowa między Marią Ludwiką Czarotoryską, dr Henrykiem Ochenkowskim⁴⁵, kustoszem Muzeum Czarotoryskich, i tajnym Radcą prof. Maxem Peterem Lehrsem⁴⁶, na przechowanie dzieł sztuki⁴⁷. Nie bez przeszkód odbył się ich zwrot do Krakowa, ze względu na wyniki w międzyczasie polityczne zmiany. Dopiero w roku 1920 wróciły na swoje miejsce do muzeum wszystkie depozyty z Dreżna, 16 lipca 1920 roku księżna pokwitowała ich odbiór, były w dobrym stanie.

Zaraz po wyzwoleniu i powstaniu Państwa Polskiego na swoje miejsce wróciły ukryte na ten czas zabytki, Muzeum po przerwie wojennej 1914–1918 funkcjonowało już normalnie. W następstwie wybuchu rewolucji w Rosji w roku

⁴⁴ Trwała do 1946 roku, kiedy to została rozwiązana, a dobra sieniawskie wraz z pałacem w Sieniawie zarekwirowane przez rząd PRL.

⁴⁵ Henryk Ochenkowski h. Grzymała, pseud. Henryk Rożon (19.01.1872, Skrzyszewo na Podlasiu – 21.02.1925 – Poli, Włochy), historyk sztuki i muzealnik, od 1913 roku kustosz Muzeum XX Czarotoryskich. – A. Biernacki, *Ochenkowski Henryk*, PSB, t. 23, s. 485–486.

⁴⁶ Max Peter Lehrs (24 czerwca 1855, Berlin – 12 listopada 1938, Dreżno, pochowany w Urnenhain Tolkewitz) historyk sztuki. Od 1883 roku zatrudniony w Gemäldegalerie w Dreźnie, a od 1895 lub 1896 w Kupferstich-Kabinett w Dreźnie, w latach 1904–1908 był dyrektorem Kupferstichkabinett w Berlinie, w latach 1908–1923/4 dyrektorem Kupferstichkabinett w Dreźnie.

⁴⁷ *Muzeum Czarotoryskich, historia i zbiory*, red. Z. Żygulski jun., Kraków 1998, s. 166–167.

1917 i decyzji o „samostanowieniu narodów” uchylone zostały carskie konfiskaty dóbr puławskich, ale ich zwrot możliwy był dopiero w konsekwencji dalszych działań wojennych. Po podpisaniu Traktatu Ryskiego w roku 1921, wydawało się, że zwrot zagrabionych i skonfiskowanych dzieł sztuki powinien się sfinalizować, jednak nastąpiło to dopiero dziesięć lat później w roku 1931. Wówczas do zbiorów państwowych powróciła część książek, archiwaliów, starodruków, rzemiosła artystyczne i muzealiów, zagrabionych przez Rosję w 1831 roku.

Po odzyskaniu niepodległości, wydawało się, że sytuacja polityczna jest stabilna, a bezpieczeństwo zbiorów zagwarantowane, tymczasem Muzeum czekało jeszcze jedno przykre doświadczenie. 21 marca 1939 roku względny spokój zbiorów i Muzeum znów został zagrożony⁴⁸, wypowiedzenie przez Niemcy Polsce paktu o nieagresji dnia 28 kwietnia już mocno zaniepokoiło właścicieli i opiekunów zbiorów. Już 6 kwietnia przygotowywano się do stanu alarmowego OPL (Obrony Przeciwlotniczej), wydając odpowiednie zarządzenia ułatwiające szybkie zabezpieczenie zbiorów w tymczasowym „schronie” w piwnicach muzealnych. W maju zapadła decyzja o ewakuacji najcenniejszych zabytków do Sieniawy, choć wydawało się, że miejsce to nie zagwarantuje ich bezpieczeństwa, rozważano też ewentualne dalsze wywiezienie ich w kierunku granicy wschodniej, w Lubelskie, przetransportowanie ich do należącego do Sapiehów Krasiczyna lub dalej na wschód. W szesnaście skrzyń spakowano najcenniejsze obiekty, w tym obrazy, gobeliny, ryciny i najcenniejsze srebrne i złote okazy rzemiosła artystycznego, w sierpniu odbyła się ich ewakuacja do pałacu w Sieniawie. 24 i 25 sierpnia ukryto i zamurowano skrzynie w piwnicach oficyny sieniawskiego pałacu. Pozostałe zbiory ukryto w piwnicach krakowskiego muzeum.

Jak przypuszczano wcześniej, Sieniawa okazała się nie być bezpiecznym miejscem do przechowywania zbiorów, gdy 15 i 16 września wkroczyły do niej oddziały niemieckie, wojskowi wybili drzwi oficyny, rozbili zamurowaną ścianę i dokonali rabunku ukrytych tam kosztowności. Co znamienne, nie zainteresowały ich schowane tam obrazy: *Dama z gronostajem* Leonarda da Vinci i *Portret Młodzieńca* Rafaela Santi, a jedynie złote i srebrne przedmioty: puchary, łyżki, monety, klejnoty i biżuteria. Jednak wobec zbliżającego się frontu rosyjskiego, w pośpiechu wywieziono ocalałe z niemieckiej grabieży zbiory do pałacu Włodzimierza Czartoryskiego w Pełkiniach k. Jarosławia, gdzie uchroniono je przed sowieckim rabunkiem. Nie uchroniono ich jednak przed rabunkiem niemieckim. Augustyn Czartoryski wraz z żoną zostali aresztowani przez gestapo, a skrzynie zarekwirowane.

Wspomniane wyżej judaika nie figurują w katalogach zrabowanych przez Niemców dóbr kultury w tym w „Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouver-

⁴⁸ 21 marca Hitler wysunął wobec Polski żądanie utworzenia korytarza eksterytorialnego do komunikacji z Prusami Wschodnimi.

nement”⁴⁹, wnioskować więc można, że przetrwały ukryte w piwnicach budynków obecnego Muzeum Książąt Czartoryskich. W okresie powojennym omówione wyżej judaika nie były eksponowane.

Pierwszej publicznej prezentacji doczekały się dopiero w roku 2023, w części wystawienniczej Kłasztorka zwanej „Ciekawości”. Są to sale ekspozycyjne urządzone na wzór przedwojennego „Gabinetu Ciekawości” wzorowanego na popularnych w XVIII i XIX wieku Kunstkammerach, jednak w przypadku Muzeum Czartoryskich o nieco innym charakterze. W zbiorach Czartoryskich nie był to „Gabinet osobliwości”, tak popularny w magnackich czy królewskich rezydencjach, ale trzy pomieszczenia gdzie przechowywano artefakty nie mieszczące się w koncepcji wystawy stałej, zawierający różne przedmioty rzemiosła, w tym judaika, ikony, przedmioty prywatnej dewocji i rodzinne pamiątki. Właśnie taki charakter tej ekspozycji został zachowany w udostępnionych dla publiczności pomieszczeniach „Ciekawości” Muzeum Książąt Czartoryskich.

Wydaje się, że teraz, dzięki zakupowi kolekcji wraz z budynkami i działkami na których są posadowione⁵⁰, po całkowitym wyremontowaniu kompleksu, utworzeniu bezpiecznych, klimatyzowanych magazynów i pomieszczeń ekspozycyjnych oraz opiece Muzeum Narodowego w Krakowie, reprezentującego interesy Państwa Polskiego, zbiory pozostaną bezpieczne, a kolekcja zazna spokoju. Po raz pierwszy w swojej historii udostępniona jest w tak szerokim zakresie zwiedzającym, badaczom i specjalistom, objęta kompleksową opieką pracowników merytorycznych i konserwatorów.

⁴⁹ *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*, red. J. Mulchmann, b.r.w. (maj – czerwiec 1940).

⁵⁰ 29 grudnia 2016 r. podpisane zostały akty notarialne na mocy których zakupione obiekty stały się własnością Skarbu Państwa. Akty notarialne do wglądu na stronach MKiDN. <http://www.mkidn.gov.pl/pages/posts/szczegoly-zakupu-kolekcji-xx-czartoryskich-7016.php> [dostęp: 4.09.2023].

Aneks

Il. 1. Pojemnik na wonności
Polska, na przełomie XVIII i XIX wieku
tworzywo/technika: srebro, filigran
wymiary: wys. 20,9 cm
MNK XIII-3 [IV.20]
właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich/ Muzeum Narodowe w Krakowie

Srebrna wieżyczka, ażurowa z filigranu srebrnego, czworoboczna zwieńczona dachem namiotowym i kilka na której umieszczona ruchoma chorągiewka. Podstawa kwadratowa na czterech kulistych nóżkach. Ponad nią dwie kondygnacje otoczone balustradą, w górnej niewielkie zaokrąglone drzwiczki osadzone na zawiasach, po ich otwarciu we wnętrzu ażurowego sześcianu umieszczano słodko pachnące zioła. Zazwyczaj były to liście mirtu lub suszone pąki kwiatów goździkowca korzennego (przyprawa: goździki). Na stopie, balustradzie

i chorągiewce i punca wzorcowa francuska z lat 1864–1863 [Rosenberg 1928, s. 266 poz. 6614].

W Inwentarzu obiektów znajdujących się w Hôtel Lambert w Paryżu z roku 1869 (data wpisu) [Collection Czartoryski Catalogue, 1869, Argenteria, s. 27]. W Inwentarzu Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie od roku 1888 (data wpisu): „Wieżyczka kwadratowa srebrna, filigranową robotą, z chorągiewką”. [Katalog Bentkowskiego IV, poz. 20]. Od roku 2023 na ekspozycji stałej w Muzeum Książąt Czartoryskich – Klasztor, „Gabinet Ciekawości”.

Il. 2. Pojemnik na wonności

Polska, 2 poł. XVIII w.

tworzywo/technika: srebro; filigran

wymiary: wys. 16,2 cm; wymiary 2: śr. kuli: 4,1 cm

MNK XIII-1161 [IV.128]

właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich/Muzeum Narodowe w Krakowie

Ażurowa besaminka w kształcie owocu osadzonego na potrójnej łożdze umocowanej na owalnej podstawie. W górnej części półkulista, zamknięta płaską okrągłą blaszką z niewielkim otworem w części centralnej. Wieczko ażurowe w formie dziesięciopłatkowego kwiatu z niewielką łożdżką.

Wpisane do inwentarza w roku 1888: „Z filigranu srebrnego wyrobione naczynie, u dołu wąskie, u góry koliste, z pokrywką, na podstawie drutowej”. [Katalog Bentkowskiego IV, poz. 128]. W Inwentarzu obiektów znajdujących się w Hôtel Lambert w Paryżu z roku 1869 (data wpisu) [*Collection Czartoryski Catalogue*, 1869, Argentaria, s. 27]. Od roku 2023 w ekspozycji stałej w Muzeum Książąt Czartoryskich – Klasztor, „Gabinet Ciekawości”.

Il. 3. Futerał na amulety Żydów sefardyjskich (il. 3)

Bliski Wschód, XVIII w.

tworzywo/ technika: srebro, filigran, złocone, korale; odlewanie, kucie, repusowanie
szer. 3 cm, dł. 11 cm, dł. łańcuszka 50 cm.

MNK. XIII-502 [I.1173]

właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich/ Muzeum Narodowe w Krakowie

Srebrny wydłużony pojemnik zdobiony jest filigranem srebrnym, złocony, aplikowany drobnymi metalowymi kwiatuskami i rombami, kameryzowany koralami i zamykany z jednej strony metalowym kapturkiem. Zawieszenie na szyi na łańcuszku przewleczonym przez dolutowane w części górnej trzy taśmowate uchwyty. W części dolnej wisiorzy z owalnych medalionów z wybijanymi pięciopłatkowymi kwiatami. Brak amuletu wewnątrz. Stempel wwozowy francuski z lat 1864–1893 [Rosenberg 1928, s. 266 poz.6614].

W metalowym walcu pierwotnie umieszczone były zwitki koszerne pergaminy z zapisanymi ręcznie cytatami z Biblii Hebrajskiej, noszone były jako „amulety” dla obrony i przypomnienia nakazów Boga.

W Inwentarzu Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie od roku 1883 (data wpisu): „Tora żydowska srebrna, wysadzana koralami, na łańcuszku srebrnym”. [Katalog Bendkowskiego I, poz. 1173]. Od roku 2023 w ekspozycji stałej w Muzeum Książąt Czartoryskich – Klasztor, „Gabinet Ciekawości”.

Il. 4. Medal

Zgorzelec?, pocz. XVIII wieku
tworzywo/ technika: srebro, odlew
MNK XIII-2869 [M.1204]

śr. 2, 8 cm

Właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich/Muzeum Narodowe
w Krakowie

Okrągły medal dwustronny. Awers: kielich o owalnej podstawie i przewężonym nodusie z wydobywającymi się z niego płomieniami i oparami dymu, otacza go napis hebrajski: שקל ישראל – Szekeł Israel. Rewers: gałązka drzewka oliwnego, otaczający go napis hebrajski: ירושלים הקדושה – Święta Jerozolima. Na otoku równoległe żeberka.

Medal ma na awersie wybity znak kontrybucyjny dla przedmiotów średniej wielkości, tzw. repunca z lat 1806–1807 wytłoczona w urzędzie probierczym we Lwowie. [Lepszy 1933, s. 229 nr 183, Rosenberg 1928, s. 435 poz. 7876].

Wywiercony otwór wskazuje na użycie medalionu jako talizmanu. Jest to tzw.: „szekel zgorzelecki”, „fałszywy szekel”, „szekiel zgorzelecki”, medal imitujący monetę, nie bity, ale odlewany w srebrze, imitacja antycznej monety żydowskiej o nominale 1 szekla, będącej oficjalnym środkiem płatniczym i bitej w latach 66–70 n.e., w trakcie żydowskiego powstania w Izraelu przeciwko Rzymowi. Na awersie oryginalnej monety umieszczony był kielich, ponad którym wybite były litery odpowiadające cyfrom, a na rewersie gałązka z drzewa granatu z trzema pąkami. Po upadku powstania, zburzeniu Jerozolimy i Świątyni Jerozolimskiej wspomniana moneta traktowana była jak relikwia, jednak po wypędzeniu Żydów i wraz z zakazem przebywania w Jerozolimie, nawet zbliżania się do miejsca gdzie posadowiona była Świątynia, z czasem doczekała się licznych naśladownictw w środowisku Żydów aszkenazyjskich, a w okresie wypraw krzyżowych także chrześcijańskich. Już w XIV wieku spotykamy tego typu medale – pamiątki przywożone z Ziemi Świętej, i traktowane jak relikwie, pod nazwą „srebrników Judaszowych”. Po upadku Bizancjum i wynikających niebezpieczeństwach związanych z pielgrzymowaniem do Ziemi Świętej w Europie zaczęły powstawać „Małe Jerozolimy” sanktuaria, w których na niewielkiej przestrzeni budowano mniejszych rozmiarów kopie miejsc świętych w tym budynków Jerozolimy. Jednym z bardziej popularnych w Europie jest kompleks „Grobu Świętego” składający się z drogi krzyżowej Via Dolorosa, zaczynającej się przy „Domu Piłata” a kończącej przy „Bożym Grobie”, z „Ogrodem Oliwnym”, „Łąką Apostołów” i potokiem „Kirion” w Zgorzelcu (Goerlitz) na Śląsku. Około 1550 roku miejscowość prawdopodobnie była głównym centrum produkcji tego typu imitacji, które rozprzestrzeniane były za pomocą pielgrzymów i osób odwiedzających sanktuarium. Produkcją tego typu medali trudnili się także chasydzi nawiązując do tradycji upamiętniających wypędzenie Żydów z Erec Izrael i ich rozproszenie po świecie.

Identyczny „szekel” znajdował się w zbiorach Anny Jabłonowskiej⁵¹. W „Spisie z Natury Zabytków znajdujących się w Muzeum Książąt Czartoryskich” w roku 1953, pozycja M. 1204.

⁵¹ Należący do niej „Gabinet Osobliwości” w Kocku zawierał w sobie kolekcję minerałów, w tym osobliwości flory i fauny, zbiór starych monet, broni „dzikich” narodów i różnych sprzętów, sztukaterii, modeli narzędzi, rolniczych itp. Po jej bankructwie został sprzedany przez spadkobierców carowi Aleksandrowi I za 50 tysięcy dukatów, tenże podarował go Akademii w Moskwie. Część obiektów została zidentyfikowana w zbiorach Narodowego Muzeum Sztuk Pięknych im. A.S. Puszkina w Moskwie. I. Arabas, *Ocalale z Moskiewskiej Pożogi. Materialne ślady świetności przyrodniczej kolekcji księżnej Anny Jabłonowskiej*, w: „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 2017/11, NIMOZ, s. 52–57; H. Mierzwiński, *Anna Paulina Sapieha*, PSB, t. X, s. 210–215.

Il. 5. Oprawa Zwoju Estery

Polska, ok. poł. XVIII w.

tworzywo/ technika: srebro, złoto; kucie, filigran, złozenie, toczenie

wymiary: wys. 18.6 cm, śr. 3.2

MNK XIII-500 [I.163]

właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich/Muzeum Narodowe w Krakowie

Pojemnik w formie wydłużonego walca z nasadkami filigranowymi w formie kwiatu wielopłatkowego, zakończonych toczonymi, gruszkowatymi końcówkami. Na pełny walec nałożone są dwie taśmy z filigranu, obwiedzione łańcuszkiem i rozdzielone toczonym pierścieniem. Filigranowe taśmy złożone z pięciopłatkowych rozetek, liści w tym liści winorośli. W szczelinę podłużną włożona metalowa listwa z otworami do której przymocowany był zwój. Otwierany po odkręceniu bocznych, toczonych zakrętek, wałek na którym osadzona była megila z dolutowaną blaszką z siedmioma otworami do mocowania zwoju.

Sygnatury na nakrętkach i wałku: lwowskie repunce kontrybucyjne z lat 1806–1807 [Rosenberg 1928, s. 435 poz. 7875; Lepszy 1933 s. 229, poz. 182; (na zakrętce) FR (Frei – wolny) znak zwolnienia z lat 1809–1810 [Rosenberg 1928, 435 poz. 7886; Lepszy 1933, s. 229 poz. 186; Gradowski 2001, s. 224, poz. 30]

W Inwentarzu Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie od roku 1880 (data wpisu): „Tora żydowska kształtu walcowatego z blachy srebrnej, pozłacanej, pokrytej srebrem, filigranową robotą”. [Katalog Bendkowskiego I, poz. 163].

Od roku 2023 na ekspozycji stałej w Muzeum Książąt Czartoryskich – Klasztor, „Gabinet Ciekawości”.

Tzw repunce, to znaki kontrybucyjne wprowadzone w Krakowie i Lwowie przez cesarza Franciszka II Habsburga manifestem z dnia 20 sierpnia 1806 roku. W związku z prowadzoną wówczas wojną Franciszek II wprowadził specjalny podatek od przedmiotów złotych i srebrnych, kontrybucję w zależności od wagi. Celem było odcenienie wszystkich złotych i srebrnych przedmiotów, od których

należało zapłacić podatek. Od złotego przedmiotu podatek wynosił 12 grajcarów za wagę 1 dukata, od srebrnych 20 grajcarów od wagi 1 łuta. Cechowanie „repuncą” rozpoczęło się od 1 września 1806 roku. Z dniem 22 lipca 1807 roku wprowadzono tzw. znak zapasowy dla wyrobów, które nowa kontrola zastała w sklepach. Dnia 1 kwietnia 1809 roku ukazał się nowy patent cesarski o wykupie złota i srebra z rąk obywateli [na potrzeby prowadzonej z Napoleonem wojny], w wyniku protestów ludności, 19 grudnia 1809 zwolniono od przymusu sprzedaży przedmioty użytku osobistego: sztucce, koperty zegarków, pieczętki i inne drobiazgi. Zgodnie z rozporządzeniem cesarskim, rząd skupował od obywateli srebrne i złote przedmioty płacąc za to papierowym pieniądzem równowartości kruszcu (co w efekcie oznaczało przepadek mienia), był to rodzaj pożyczki udzielany państwu. Podlegające przymusowemu wykupowi przedmioty można było zatrzymać po zapłaceniu jego równowartości w srebrze lub monecie konwekcyjnej. Wybijano wówczas na przedmiocie znak zwolnienia, po czym wydawano go właścicielowi⁵². Umieszczone na zakrętce Megilat Ester punce – znak zwolnienia z lat 1809–1810, wskazują na wykupienie przez właścicielkę oprawy Megili na wagę srebrnych monet.

IL. 6. Czepiec żydowski
Polska, 1 poł. XIX w.
tworzywo/technika: tkanina brokatowa, nić metalowa srebrna i złożona,
fryzowana i gładka, koronka klockowa z nici złotych; szycie ręczne, aplikacja
wym: śr. 24 cm
MNK. XIII- 2478 [I. 916]
właściciel: Muzeum Książąt Czartoryskich/Muzeum Narodowe w Krakowie

⁵² L. Lepszy, *Przemysł złotniczy w Polsce*, Kraków 1933, s. 229.

Czepiec kulisty, zwany „kupke”, z tkaniny brokatowej półjedwabnej. Przód „z ząbkami”, obszyty szeroką koronką klockową. Tył zmarszczony. Podszewka z niebieskiego płótna lnianego. Brzeg obszyty riuszką z tiulu.

Pochodzenie: zakup w Majdanie Sieniawskim.

W Inwentarzu Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie od roku 1883 (data wpisu): „Czapeczka złotolita, kobieca mieszczańska z XVIII w.” [Katalog Bendkowskiego I, poz. 916].

Bibliografia

- PSB = *Polski Słownik Biograficzny*.
- Bentkowski L., Smoleński A., Komornicki S.S., „I. Katalog [przedmiotów] muzealnych różnych w zbiorach XX. Czartoryskich” Nr 1-1694, „Przemysł artystyczny”, 1880–1926, Muzeum i Biblioteka w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich Rkps 12773.
- Biernacki A., *Ochenkowski Henryk*, PSB, t. 23, s. 485–486.
- Borzymińska Z., Fijałkowski P., *Tajtelbaum Mosze z Ohel*, w: *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, t. 2, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Buczek K., *Biblioteka puławska w czasie walk powstania listopadowego*, „Silva Rerum” 1930, t. V, s. 155–170.
- Buczek K., *Druziewicz Karol (1800–1879)*, PSB, t. 5, s. 401.
- Buczek K., *Z przeszłości Biblioteki i Muzeum XX. Czartoryskich*, „Przegląd Biblioteczny” 1936, t. X, s. 181–199.
- Chowaniec C., *Druga banicja ks. A. J. Czartoryskiego*, „Teki Historyczne” 15 (1966/1968), s. 143–174.
- Czartoryska I., *Mémoires et petits diversés*, Biblioteka Czartoryskich, Ew XVII/986.
- Gadon L., *Książę Adam Czartoryski podczas powstania listopadowego. Przyczynek do charakterystyki oparty na jego własnych pismach*, Kraków 1909.
- Juszczyński A., Krwawicz M., *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. Polska sztuka wojenna w latach 1764–1793. Zeszyt dziewiąty*, Warszawa 1957.
- Kieniewicz S., *Sapieha Adam*, PSB, t. 34, s. 534–539.
- *Konstytucja 3 Maja 1791* [reprint], Warszawa 2011.
- *Konstytucja 3 maja*, rękopis w AGAD, https://agad.gov.pl/?page_id=1675 [dostęp dn. 19.06.2023].
- Kukiel M., *Banicja księcia Adama Czartoryskiego i katastrofa Puław*, „Kwartalnik Historyczny”, 44, Lwów 1930, s. 89–109.
- Kukiel M., *Czartoryska Anna z Sapiehów*, PSB, t. 4, s. 240–241.
- Lepiarczyk J., *Dzieje budowy Muzeum Czartoryskich w Krakowie*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1953, s. 179–216.
- Lepszy L., *Przemysł złotniczy w Polsce*, Kraków 1933.
- Małachowski-Łempicki S., *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738–1821*, „Archiwum Komisji Historycznej” 2 (14) (1930), s. 112–430.

-
- Mierzwinski H., *Anna Paulina Sapieha*, PSB, t. X, 1962–1964.
 - *Muzeum Czartoryskich, historia i zbiory*, red. Z. Żygulski jun., Kraków 1998.
 - Nagórska-Rudzka W., *Ks. Adam Czartoryski w dobie powstania listopadowego*, „Przegląd Historyczny” 29 (1930–1931), s. 210–308.
 - Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999. Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.
 - Nowak J., *Feyga Lejbowiczowa arendarka w Końskowoli Sieniawskich. Z dziejów gospodarczej aktywności kobiet żydowskich w początkach XVIII wieku*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 48 (2003), s. 211–236.
 - Nowak J., *Ordynacja sieniawska Książąt Czartoryskich. Plany – zamierzenia – realizacja*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 45 (2000) s. 121–159.
 - *Pamiętniki Karola Druzewicza*, Biblioteka Czartoryskich, rkps XVIII/1365.
 - Pauszer-Klonowska G., *Pani na Puławach*, Warszawa 2011.
 - Pawłowski B., *Przeprawa ks. Adama Czartoryskiego przez ziemie austriackie w 1831 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 23 (1909), s. 161–169.
 - Pezda J., *Ludzie i pieniądze. Finanse w działalności Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu na emigracji w latach 1831–1848*, Kraków 2003.
 - Sieradzki P., *Czartoryscy a dobra sieniawskie w latach 30. i 40. XIX wieku. Zarys zagadnienia*, „Rocznik Kolbuszowski” 10 (2010), s. 197–208.
 - Sieradzki P., *Znaczenie dóbr Sieniawskich dla Czartoryskich w emigracyjnych realiach popowstaniowych*, „Teka Komisji Historii OL PAN”, VIII, 2011, s. 199–208.
 - Skalkowski A., *Towarzystwo Przyjaciół Konstytucji 3 Maja*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, red. S. Bodniak, Z. 2, 1930, sygn. Cz 21649.
 - Skowronek J., *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.
 - Wolański A., *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, red. T. Rawski, Warszawa 1996.
 - Wójcik-Górska D., *Władztwo księżnej Izabeli*, Warszawa 1967.
 - Zamoyski A., *Cz. II: Paryż*, w: „Muzeum Czartoryskich. Historia i Zbiory”, Kraków 1998, s. 94–147.
 - Żurawski vel Grajewski R. P., *Działalność księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w Wielkiej Brytanii (1831–1832)*, Warszawa 1999.
 - Żurawski vel Grajewski R. P., *Wielka Brytania w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832–1841)*, Warszawa 1999.
 - Żygulski Z., *Dzieje zbiorów Puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009.
 - <https://wsjp.pl/haslo/podglad/17731/sekwestr/5218128/zajecie-majatku> [dostęp: 20.06.23].
 - <https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bpieu.html> [dostęp: 17.07.2023].
 - <https://www.jozef.pulawy.pl/cmentarz/historia-cmentarza.htm> [dostęp: 17.07.2023].

Anna Lebet-Minakowska

The Princes Czartoryski Museum/National Museum in Krakow

**THE HISTORY OF JUDAICA FROM THE COLLECTION
OF THE CZARTORYSKI DUKES MUSEUM
IN THE CONTEXT OF THEIR MIGRATION:
PUŁAWY – PARIS – KRAKÓW**

Summary

The collections of the first museum founded by Izabela Czartoryska in Puławy have been inextricably linked to the history of the family since their inception and over the following years, which, like many others, reflects the history of Poland: the struggle for freedom, social reforms, national uprisings, partitions and emigration. These fates can also be traced on the basis of relics, including a collection of Judaica, a collection of Jewish handicrafts housed in what is now the Princes Czartoryski Museum in Krakow. Their path from Puławy to Krakow led through various countries, crossing national borders to find themselves in the safety of the modern Museum building.

Keywords: judaica, emigration, collection, Princes Czartoryski Museum, National Museum in Cracow.